

протоієрей Олександр ТРОФИМЛЮК*
archpriest Oleksandr TROFYMLIUK**

ORCID.org/0009-0007-8772-2338

священник Костянтин МОСКАЛЮК***
priest Kostiantyn MOSKALIUK****

УДК 272.1

DOI: 10.35332/2411-4677.2025.25.20

ORCID.org/0009-0004-7315-1210

МЕДИЧНЕ КАПЕЛАНСТВО В УКРАЇНІ: НОРМАТИВНІ ЗАСАДИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВСЕБІЧНОГО ВПРОВАДЖЕННЯ

MEDICAL CHAPLAINCY IN UKRAINE: NORMATIVE FOUNDATIONS AND PROSPECTS FOR COMPREHENSIVE IMPLEMENTATION

Ще кілька десятиліть тому ніхто не міг собі й уявити тих можливостей і методів пастирської діяльності, які ми маємо сьогодні. Минула доба комуністичного лихоліття ХХ ст., коли радянський режим намагався усіляко обмежувати діяльність пастиря лише храмом, тому, здійснюючи пастирську просвітницьку роботу в сучасних умовах, православний священнослужитель повинен задіювати для цього всі можливі й доступні форми та засоби.

Православна Церква в усі часи і в різних умовах свого існування ні-

У статті розглянуто історичні, нормативні та організаційні аспекти становлення медичного капеланства в Україні. Проаналізовано процес формування професійного інституту капеланів у сфері охорони здоров'я, починаючи від ініціатив Церкви до нормативного закріплення в наказі МОЗ України № 1407 від 9 вересня 2025 р. Особливу увагу приділено змісту Положення про капеланську діяльність у сфері охорони здоров'я, яке визначає правові засади діяльності капеланів,

* Доктор наук із богослів'я, професор, професор кафедри церковно-практичних дисциплін Київської православної богословської академії.

** Doctor of Theology, Professor, Professor of the Department of Ecclesiastical and Practical Disciplines of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

*** Кандидат наук із богослів'я, доцент, доцент кафедри богослів'я Київської православної богословської академії.

**** PhD in Theology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Theology of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

коли не нехтувала справами милосердя, заохочуючи покликаних своїх членів до посиленого служіння хворим, благословляючи відкриття лікарень і будинків піклування, поспішаючи до всіх, хто в потребі, зі словом і справою втіхи та всебічної допомоги. І лише в десятиліття безбожного комуністичного володарювання Церкві була заборонена відкрита участь у милосердному служінні хворим і стражденим.

Часи змінилися, і наша Церква сьогодні знову має законне право увійти до лікарень з проповіддю про Христа, з діяльною турботою про недужих, не залишаючи їх і тут без духовного лікування. Зникають зовнішні перешкоди, що утрудняли священникові його пастирську роботу в лікарні; усе більше медичних працівників не лише не заперечують проти активної діяльності Церкви в лікувальних установах, але надають реальне й необхідне сприяння такому служінню. При лікарнях відкриваються храми й каплиці, що істотно полегшує священникові його пастирську працю серед хворих. І можна із впевненістю сказати, що в тих лікарнях, куди регулярно приходить православний пастир, перебування пацієнтів стає легшим. А для людей віруючих зустріч у лікарні зі священником має неоціненне духовне значення.

Мета статті — аналіз нормативно-правових засад медичного капеланства в Україні, виявлення основних етапів його становлення та окреслення перспектив подальшо-

принципи їх етичної поведінки та умови реалізації духовної опіки в медичних закладах. Зроблено висновок про значення Положення як важливого кроку до інтеграції духовно-морального виміру в систему надання медичних послуг.

Ключові слова: капеланство в охороні здоров'я, духовна опіка, МОЗ України, релігійні організації, капелан, Положення про капеланську діяльність.

The article presents a comprehensive analysis of the development, legal institutionalization, and practical implementation of medical chaplaincy in Ukraine. The author emphasizes that spiritual care within the healthcare system has deep historical roots in the Christian tradition of mercy and pastoral service, although it was severely restricted during the Soviet period. The restoration of Ukraine's independence created new opportunities for the Church's pastoral mission among the sick and those in need. The study highlights the role of the Orthodox Church of Ukraine and the Kyiv Orthodox Theological Academy in the institutionalization of medical chaplaincy, particularly in organizing the training of chaplains and assistant chaplains, developing the specialized program "Clinical Pastoral Care," and cooperating with the Ministry of Health of Ukraine.

Special attention is given to the analysis of the Regulation on Chaplaincy Activities in Healthcare, approved by the Order of the Ministry of Health of Ukraine No. 1407 (September 9,

го розвитку інституту духовної опіки у сфері охорони здоров'я.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання:

- простежити історичні передумови становлення медичного капеланства в Україні;
- розкрити процес інституційного формування професії капелана в охороні здоров'я;
- здійснити аналітичний огляд Положення про капеланську діяльність у сфері охорони здоров'я;
- з'ясувати місце й роль духовної опіки в системі медичних послуг сучасної України.

Початки медичного капеланства в Україні сягають 1990-х років, коли представники різних конфесій почали відвідувати лікарні з душпастирською метою. Із часом ці ініціативи набули більш системного характеру.

Статтею 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» передбачено, що «Богослужіння та релігійні обряди в лікарнях, госпіталах, будинках для престарілих та осіб з інвалідністю,

...проводяться на прохання громадян, які перебувають в них, або за ініціативою релігійних організацій. Адміністрація зазначених установ сприяє цьому, бере участь у визначенні часу та інших умов проведення богослужіння, обряду або церемонії» [Про свободу совісті та релігійні організації].

Проте професійне капеланство в охороні здоров'я, на відміну від військового, впродовж десятиліть незалежності України так і не було впроваджене на державному рівні. Душпастирську опіку в закладах охорони здоров'я священнослужителі місцевих релігійних громад здійснювали на волонтерських засадах. Разом із цим і Церква, і держава розуміли необхідність запровадження медичного капеланства, тому для цього було здійс-

2025). This document defines the legal and organizational framework of chaplaincy activities in healthcare and rehabilitation institutions, as well as the rights, duties, and ethical principles guiding the work of chaplains. The article outlines the content of its main sections: the scope of application, staffing requirements, possibilities for employment or voluntary service, conditions of access to patients, and ethical norms prohibiting interference in medical treatment. The adoption of this Regulation represents a significant step toward the professional recognition of medical chaplaincy in Ukraine and confirms the state's readiness for systematic cooperation with religious organizations in providing spiritual support to patients. It promotes a holistic approach to healthcare that integrates physical, psychological, and spiritual dimensions of human well-being, corresponding to the European principles of human-centered medicine.

Keywords: medical chaplaincy, spiritual care, religious organizations, pastoral service, healthcare system.

нено низку підготовчих кроків. Важливу роль у цьому процесі відігравала Київська православна богословська академія.

Так, у 2019/2020 навчальному році на базі КПБА впродовж семи місяців було проведено цикл навчальних семінарів «Медичне капеланство та паліативна допомога». Лекторами та експертами курсу стали одні з найкращих фахівців в Україні, які мають великий досвід і багато практичних напрацювань у цій галузі. Контингент слухачів був представлений православними та протестантськими лікарняними капеланами, які вже не один рік працюють в закладах охорони здоров'я та здійснюють своє душпастирське служіння у різних регіонах України.

Упродовж 2020 р. у залі засідань вченої ради КПБА відбулося кілька виїзних засідань робочої групи Міністерства охорони здоров'я України (МОЗ) з питань впровадження медичного капеланства, результатом яких стала розробка навчальних планів та уніфікованої програми циклу спеціалізації «Клінічне душпастирство» підготовки капеланів і помічників капеланів в охороні здоров'я [Розробка уніфікованої програми].

Повномасштабна війна, спричинена російською агресією, активізувала необхідність інституалізації посади медичного капелана, адже стало очевидним, що надзвичайно важливо запровадити цілісний підхід до надання медичної допомоги, який враховує як фізичні, так і духовні аспекти кожного пацієнта, зокрема й ветеранів

У 2022 році Міністерство охорони здоров'я України розпочало співпрацю із Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій для упорядкування служіння капеланів у закладах охорони здоров'я [У лікарнях України відтепер]. Сьогодні духовна опіка здійснюється як на волонтерських засадах, так і в межах офіційно затверджених програм релігійних організацій.

Закон України «Про службу військового капеланства» (2021 р.) став нормативною основою для розбудови аналогічних інститутів у цивільних структурах, зокрема у сфері охорони здоров'я [Про службу військового капеланства]. Завдяки цьому відкрито можливість для створення посади медичного капелана при державних і комунальних лікарнях, що відповідає міжнародним практикам.

Відповідно до цього, Міністерство економіки України внесло зміни до Класифікатора професій і «Капелан (військовий капелан, капелан в охороні здоров'я, пенітенціарний капелан і т. ін.)» та «Помічник капелана» стали офіційними штатними одиницями. Також наказом МОЗ від 30 вересня 2022 р. за

№ 1782 посаду «капелан в охороні здоров'я» було включено до розділу «Професіонали з вищою немедичною освітою з психологічної допомоги та духовної опіки у сфері охорони здоров'я» Переліку посад професіоналів із вищою немедичною освітою [Про внесення змін до Переліку]. Окрім того, 4 квітня 2024 р. були затверджені професійні стандарти капелана і помічника капелана в охороні здоров'я [Професійний стандарт].

Усе це відкрило можливість закладам вищої освіти готувати відповідних фахівців, і вже 8 лютого 2024 р. відбулася робоча зустріч начальника Управління медичних кадрів, освіти і науки МОЗ України та почесного президента ГО «Асоціація капеланів в охороні здоров'я України», проф. Сергія Убогова, ректора Національного університету охорони здоров'я України імені П. Л. Шупика (НУОЗ), доктора медичних наук, проф. В'ячеслава Камінського з ректором КПБА, проф. прот. Олександром Трофимлюком щодо підготовки капеланів в системі охорони здоров'я.

За результатами співпраці МОЗ, НУОЗ та КПБА протягом 2024/2025 навчального року вдалося двічі провести навчання на цикл спеціалізації «Клінічне душпастирство» для підготовки капеланів у сфері охорони здоров'я для бакалаврів/магістрів з богослов'я тривалістю навчання 2,5 місяці (13 кредитів ЄКТС) з отриманням сертифіката під грифом МОЗ. Програма включала теоретичну та практичну підготовку. Теоретична підготовка передбачала відвідування лекцій та активну участь у семінарських заняттях, у тому числі з використанням технологій дистанційного навчання, а практична підготовка — практичні заняття та клінічну практику під супервізією викладачів НУОЗУ та КПБА у закладах охорони здоров'я.

Подібні сертифікатні програми також реалізовувала Волинська православна богословська академія та заклади вищої духовної освіти УГКЦ і протестантських спільнот.

Випускники цих програм мають можливість офіційно працевлаштовуватися у закладах охорони здоров'я (принагідно зауважимо, що з 1 січня 2026 р. без наявності сертифіката з циклу спеціалізації «Клінічне душпастирство» до заповнення штатних посад капеланів в охороні здоров'я не допускатиимуть).

11 червня 2025 р. відбулася зустріч Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій з Прем'єр-міністром України Денисом Шмигалем, на якій глава Уряду звернув увагу на важливість ініціативи щодо створення інституту медичного капеланства та поінформував про стан проходження відповідного проекту нормативно-правового акту.

Ці кроки української влади відповідають світовій практиці: у США, Канаді та більшості країн Європейського Союзу інститут медичного капеланства має тривалу історію й розвинену систему професійної підготовки. Наприклад, у США капелани проходять акредитовані програми клінічного душпастирського навчання (Clinical Pastoral Education, CPE), що поєднують богословську та психологічну підготовку [Association for Clinical Pastoral Education]. У Великій Британії капелани входять до складу мультидисциплінарних медичних команд, а їхню діяльність фінансує Національна служба охорони здоров'я (NHS) [NHS Chaplaincy Guidelines].

У Польщі медичне капеланство регулюють угоди між Міністерством охорони здоров'я та Конференцією єпископату, а в Німеччині діє подвійна система: капеланів призначає як Церква, так і держава. Такі моделі забезпечують баланс між духовною автономією Церкви та соціальною відповідальністю держави. Порівняння українського досвіду із західними моделями показує, що ключовим завданням є професіоналізація капеланського служіння.

Тож важливою віхою на цьому шляху став наказ Міністерства охорони здоров'я України №1407 від 9 вересня 2025 р., зареєстрований у Міністерстві юстиції України 6 жовтня 2025 р., щодо затвердження Положення про капеланську діяльність у сфері охорони здоров'я, яке визначає правові та організаційні засади діяльності капеланів і помічників капеланів у закладах охорони здоров'я та реабілітаційних закладах. Варто детальніше розглянути цей документ [Про затвердження Положення], спрямований на реалізацію права людини на свободу світогляду і віросповідання, а також на забезпечення духовних потреб пацієнтів і працівників медичної сфери.

Відповідно до пункту 1 Розділу I, дія Положення поширюється на заклади охорони здоров'я державної, комунальної та приватної форми власності, а також на реабілітаційні заклади, у яких перебувають особи, що потребують медичної чи психологічної допомоги.

Наступні пункти розділу визначають, що капелани та помічники капеланів здійснюють діяльність, спрямовану на задоволення духовних потреб пацієнтів, членів їхніх родин, а також працівників закладів охорони здоров'я. Таким чином, Положення закріплює як безпосередню, так і опосередковану форму духовної опіки, надаючи капеланській діяльності також соціально-психологічний вимір.

Метою діяльності капелана є сприяння реалізації права людини на свободу світогляду і віросповідання, передбаченого Конституцією України та Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації». Отже, капеланська служба у сфері охорони здоров'я виступає як форма реалізації конституційних прав пацієнтів і працівників медичних установ. Положення підкреслює, що капелани здійснюють свою діяльність у межах Конституції України, чинного законодавства, а також з урахуванням норм медичної етики, правил поведінки в лікувальних закладах і дотримання принципу конфіденційності.

Пункт 5 встановлює основні терміни: «капелан», «помічник капелана», «капеланська діяльність» та «духовна опіка». Визначення цих понять створює правову визначеність та уніфікує термінологічну базу для подальшого нормативного й організаційного розвитку інституту медичного капеланства.

Розділ II присвячено питанням організації капеланської діяльності в закладах охорони здоров'я. Зокрема, пункт 2 передбачає можливість офіційного працевлаштування капеланів на основі трудових договорів відповідно до Кодексу законів про працю України. Це відкриває можливість інтеграції капеланської служби до кадрової структури медичних установ.

Допускається здійснення капеланської діяльності на волонтерських засадах. Це означає, що духовна опіка може здійснюватися як у межах трудових відносин, так і у формі безоплатного служіння, що забезпечує гнучкість у взаємодії між медичними закладами та релігійними організаціями.

Згідно з пунктом 4, пацієнтам і персоналу не може бути перешкоджено у спілкуванні з капеланами різних конфесій. Це забезпечує дотримання принципу свободи совісті та рівності релігійних організацій.

Важливе організаційне значення має пункт 6, який зобов'язує адміністрацію медичних закладів забезпечити належні умови для задоволення духовних потреб пацієнтів, зокрема шляхом виділення спеціально обладнаних приміщень для богослужінь, сповіді, молитви або душпастирських зустрічей. Таким чином, Положення закріплює матеріально-технічну основу для реалізації духовної опіки в медичному середовищі.

Розділ III Положення визначає основні завдання та функції капелана. Відповідно до пункту 1, до основних напрямів його діяльності належать: проведення релігійних обрядів і богослужінь; індивідуальна духовна підтримка пацієнтів; участь у заходах морально-етичного виховання медичного персоналу; сприяння

психологічній стабільності пацієнтів і працівників, а також взаємодія з релігійними громадами та благодійними організаціями.

Діяльність капелана здійснюється на засадах добровільності, гуманності, рівності, поваги до особистої гідності людини, незалежно від її релігійної чи світоглядної позиції.

Пункт 3 встановлює важливе обмеження: капелан не має права втручатися у лікувальний процес чи виконувати медичні функції. Це положення спрямоване на розмежування духовної та медичної сфер, забезпечуючи дотримання принципу професійної компетенції та уникнення конфліктів інтересів.

У пункті 4 йдеться про те, що капеланська діяльність повинна здійснюватися у взаємодії з керівництвом закладу охорони здоров'я, що гарантує координацію дій і включення духовної опіки в систему комплексної підтримки пацієнтів.

У розділі IV деталізуються права та обов'язки капеланів і помічників капеланів. Вони мають право на безперешкодний доступ до пацієнтів, за умови згоди останніх (п.1), а також на участь у спільних заходах, спрямованих на підтримку духовного, морального і психологічного стану осіб, які перебувають на лікуванні або реабілітації.

Капелани зобов'язані дотримуватися принципів етики, конфіденційності та не використовувати свою діяльність для пропаганди, тиску чи релігійної дискримінації (п. 3–4).

Загалом, Положення про капеланську діяльність у сфері охорони здоров'я створює нормативну основу для інтеграції духовної опіки в систему медичних послуг. Документ містить чітке визначення статусу капелана, регламентує умови його роботи, принципи етичної поведінки, а також гарантує реалізацію конституційного права пацієнтів на свободу віросповідання. Наявність чітко прописаних норм забезпечує можливість поєднання медичних, психологічних і духовних аспектів допомоги, що відповідає сучасним тенденціям розвитку гуманітарно орієнтованої медицини.

Варто підкреслити, що під час війни духовна підтримка в лікарнях має особливе значення: капелани допомагають пораненим воїнам, родинам загиблих, а також самим медикам, які перебувають у стані постійного стресу. Таким чином, капеланство в охороні здоров'я стає важливою складовою національної системи духовної безпеки.

Отже, медичне капеланство в Україні пройшло складний шлях від волонтерського душпастирства до офіційно визнаного напрямку духовного служіння. Прийняття Положення про капеланську діяльність у сфері охорони здоров'я стало логіч-

ним завершенням багаторічної співпраці Церкви, Міністерства охорони здоров'я та освітніх інституцій, які забезпечили підготовку професійних кадрів для цієї сфери.

Документ уперше на нормативному рівні визначив правовий статус медичного капелана, закріпив принципи його діяльності, умови працевлаштування, права й обов'язки. Положення створює правові передумови для інтеграції духовної опіки в систему медичних послуг, що сприяє підвищенню якості комплексної допомоги пацієнтам, враховуючи фізичний, психологічний і духовний виміри людського здоров'я.

Подальший розвиток інституту медичного капеланства вимагає вдосконалення професійної підготовки капеланів, розроблення єдиних стандартів взаємодії між духовенством і медичними працівниками, а також забезпечення міжконфесійного балансу в реалізації права пацієнта на духовну підтримку.

1. Про внесення змін до Переліку посад професіоналів з вищою немедичною освітою : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 30 вересня 2022 року № 1782 / Міністерство охорони здоров'я України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1303-22#Text> (дата звернення: 14. 08. 2025).
2. Про затвердження Положення про капеланську діяльність у сфері охорони здоров'я : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 9 вересня 2025 року № 1407 / Міністерство охорони здоров'я України. URL: <https://moz.gov.ua/uk/decrees/nakaz-moz-ukrayini-vid-09-09-2025-1407-pro-zatverdzhennya-polozhennya-pro-kapelansku-diyalnist-u-sferi-ohoroni-zdorov-ya> (дата звернення: 14. 10. 2025).
3. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23 квітня 1991 року № 987-XII (зі змінами) / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 14. 08. 2025).
4. Про службу військового капеланства : Закон України від 30 листопада 2021 року № 1915-IX (зі змінами) / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text> (дата звернення: 14. 08. 2025).
5. Професійний стандарт «Капелан в охороні здоров'я» / Національне агентство кваліфікацій. URL: <https://register.nqa.gov.ua/profstandart/kapelan-v-ohoroni-zdorova> (дата звернення: 14. 08. 2025).
6. Розробка уніфікованої програми підготовки капеланів в охороні здоров'я / Київська православна богословська академія : офіційний сайт. URL: <https://kpba.edu.ua/novyny/akademia/rozrobka-unifikovanoi-prohramy-pidhotovky-kapelaniv-v-okhoroni-zdorovia/> (дата звернення: 14. 08. 2025).
7. У лікарнях України відтепер офіційно працюватимуть капелани / Міністерство охорони здоров'я України : офіційний веб-сайт. URL: <https://moz.gov.ua/uk/u-likarnjah-ukraini-vidteper-oficijno-pracjuvatimut-kapelani--> (дата звернення: 14. 08. 2025).
8. Association for Clinical Pastoral Education (ACPE). Official standards, 2023. URL: <https://www.manula.com/manuals/acpe/acpe-manuals/2016/en/topic/cover-page> (дата звернення: 14. 08. 2025).

9. NHS Chaplaincy Guidelines (United Kingdom), 2022. URL: <https://www.england.nhs.uk/wp-content/uploads/2023/08/B1073i-nhs-chaplaincy-guidelines-for-nhs-managers-on-pastoral-spiritual-and-religious-care-august-23.pdf> (дата звернення: 14. 08. 2025).

-
1. Pro vnesennia zmin do Pereliku posad profesionaliv z vyshchoiu nemedychnoiу osvitoiu : Nakaz Ministerstva okhorony zdorovia Ukrainy vid 30 veresnia 2022 roku № 1782 / Ministerstvo okhorony zdorovia Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1303-22#Text> (data zvernennia: 14. 08. 2025).
 2. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro kapelansku diialnist u sferi okhorony zdorovia : Nakaz Ministerstva okhorony zdorovia Ukrainy vid 9 veresnia 2025 roku № 1407 / Ministerstvo okhorony zdorovia Ukrainy. URL: <https://moz.gov.ua/uk/decrees/nakaz-moz-ukrayini-vid-09-09-2025-1407-pro-zatverdzhennya-polozhennya-pro-kapelansku-diyalnist-u-sferi-okhoroni-zdorov-ya> (data zvernennia: 14. 10. 2025).
 3. Pro svobodu sovisti ta relihiini orhanizatsii : Zakon Ukrainy vid 23 kvitnia 1991 roku № 987-XII (zi zminamy) / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (data zvernennia: 14. 08. 2025).
 4. Pro sluzhbu viiskovoho kapelanstva : Zakon Ukrainy vid 30 lystopada 2021 roku № 1915-IX (zi zminamy) / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text> (data zvernennia: 14. 08. 2025).
 5. Profesiyni standart «Kapelan v okhoroni zdorovia» / Natsionalne ahentstvo kvalifikatsii. URL: <https://register.nqa.gov.ua/profstandart/kapelan-v-okhoroni-zdorovia> (data zvernennia: 14. 08. 2025).
 6. Rozrobka unifikovanoi prohramy pidhotovky kapelaniv v okhoroni zdorovia / Kyivska pravoslavna bohoslovska akademiia : ofitsiyni sait. URL: <https://kpba.edu.ua/novyny/akademia/rozrobka-unifikovanoi-prohramy-pidhotovky-kapelaniv-v-okhoroni-zdorovia/> (data zvernennia: 14. 08. 2025).
 7. U likarniakh Ukrainy vidteper ofitsiino pratsiuvatymut kapelany / Ministerstvo okhorony zdorovia Ukrainy : ofitsiyni veb-sait. URL: <https://moz.gov.ua/uk/u-likarnjah-ukraini-vidteper-oficijno-pracjuvatimut-kapelani--> (data zvernennia: 14. 08. 2025).
 8. Association for Clinical Pastoral Education (ACPE). Official standards, 2023. URL: <https://www.manula.com/manuals/acpe/acpe-manuals/2016/en/topic/cover-page> (data zvernennia: 14. 08. 2025).
 9. NHS Chaplaincy Guidelines (United Kingdom), 2022. URL: <https://www.england.nhs.uk/wp-content/uploads/2023/08/B1073i-nhs-chaplaincy-guidelines-for-nhs-managers-on-pastoral-spiritual-and-religious-care-august-23.pdf> (data zvernennia: 14. 08. 2025).